

Основні напрями вивчення української прізвищевої системи

К. О. Фартушняк

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, м. Одеса, Україна,
Corresponding author. E-mail: kpd0000220@gmail.com

Paper received 02.03.17; Accepted for publication 10.03.17.

Анотація. У статті висвітлено основні погляди на історію формування української прізвищевої системи. Окреслено основні напрями дослідження прізвищ та здобутки вчених-ономастів, які вивчали антропонімну систему української мови.

Ключові слова: українська мова, антропонім, антропоніміка, прізвищева система, напрями вивчення.

Вступ. У системі українських власних найменувань, що склалася протягом минулих віків, відтворено різні аспекти народного життя на різних історичних етапах. Тому прізвища є одним із важливих джерел для дослідження мови, історії, матеріальної й духовної культури нашого народу. На думку І. М. Железняк, у прізвищах закована пам'ять століть [3, с. 76].

Система дослідження прізвищ є відображенням різноспектрової єдності внутрішньомовних та екстралінгвальних чинників. Їх вивчення є важливим з точки зору історичних процесів, що супроводжували формування цієї системи, з точки зору виявлення характерних словотвірних тенденцій, що позначилися на розбудові антропонімної системи української мови, впливу чужомовних елементів на творення прізвищ і взаємозалежності інтра- та екстралінгвальних факторів у становленні засобів та способів ідентифікації особи [4, с. 2].

Короткий огляд публікацій з теми. На сьогоднішній день вже існує досить велика кількість наукових праць, присвячених дослідженню антропонімії. Вивченню історії формування й закріплення особових та родових назв як офіційних найменувань присвячені праці Л. Л. Гумецької (XIV – XV ст.), М. О. Демчук (XIV – XVII ст.), І. Я. Франка (XVI ст.), Л. В. Ящук (XVI – XVII ст.), Б. Б. Близнюка (XVI – XXI ст.), Р. Й. Керсти (XVI ст.), І. В. Єфименко (XVI ст.), Р. І. Остаха (XVII ст.), С. П. Бевзенка (XVII ст.), О. Я. Добровольської (XVII ст.), І. Д. Сухомлина (XVII ст.), Л. О. Самійленко (XVII ст.), В. Ю. Франчук (XVII ст.), Н. П. Москальової (XVII ст.), А. М. Залеського (XVII ст.), О. Д. Неділько і В. О. Шевцової (друга половина XVII – перша половина XVIII ст.), В. В. Денисюка (друга половина XVII – XVIII ст.), С. Є. Панцьо і І. Д. Фаріон (кінець XVIII – початок XIX ст.), С. В. Глушика (1765-1769 рр.), І. І. Ільченко (кінець XVI – поч. XX ст.), Л. О. Тарновецької (перша половина XIX ст.), Р. М. Падалка (XIX – XXI ст.), Ю. І. Блажчук (XVII – початок XXI ст.), І. Д. Скорук (XX ст.). Джерельною основою для їхніх досліджень були актові документи, пам'ятки ділової писемності, «Реєстр Війська Запорозького» (1649 р.), менші реєстри козаків, метрики, погосподарські книги і пам'ятки історіографічного жанру тощо. Праці М. Л. Худаша [13], М. І. Сенів [10], С. М. Медвідь-Пахомової відзначаються широтою джерельної бази й часового простору [6]. Особливо слід відзначити працю М. Л. Худаша «З історії української антропоніміки», в якій розглядається цілий комплекс антропонімічних проблем, насамперед розв'язуються загальнотеоретичні, екстралінгвістичні та джерелознавчі питання української антропоніміки. Крім наукового значення антропоніміки, її стану вивчення та наявної джерельної бази, автор розглядає власні імена в історичній традиції, житті та побуті народу. М. Л. Худаш наголошує, що антропоніми не можна розглядати відірваними від історичного контексту [13, с. 25]. Вичерпно описує антропонімну систему Верхньої Наддністрянщини кінця XVIII – початку XIX ст. (прізвищеві назви) І. Д. Фаріон, яка використо-

вує зовнішній принцип компонентної кількості, що відбиває історичний характер становлення антропонімної формули та повністю аналізує двокомпонентну структуру прізвищевої назви [12].

Об'єкт нашого дослідження – прізвищева система української мови. **Предмет** – основні напрямки та аспекти вивчення цієї системи. **Мета** статті – визначити основні аспекти та напрями дослідження прізвищевої системи учених-ономастів. Поставлена мета передбачає розв'язання таких **завдань**: здійснити аналіз наукових праць, присвячених дослідженню антропонімії; визначити напрями дослідження прізвищевої системи; окреслити перспективи її вивчення. **Актуальність** нашої статті полягає в тому, що історичний аналіз української антропонімії, а також вивчення її основних напрямів дає можливість простежити процес становлення прізвищевої системи, виокремити основні аспекти та з'ясувати проблеми, які пов'язані з комплексним дослідженням антропонімії.

Методи. У процесі вивчення прізвищ науковці використовують низку методів: описовий; порівняльно-історичний, порівняльно-діахронічний, метод лінгвістичної географії, зіставний, структурний, соціолінгвістичний, психолінгвістичний, кількісний, кожен з яких містить в собі низку прийомів та методик для їх комплексної реалізації. Різні методи доповнюють один одного і разом ефективніше допомагають вивчити необхідний матеріал.

Результати та їх обговорення. Історія становлення прізвищ як власних назв досить тривала. Питання про шляхи формування і час становлення прізвищ до цих пір залишається актуальним. Серед дослідників, які так чи інакше торкалися цієї проблеми, немає єдиної та стабільної думки. Одні вважають, що українські прізвища «виникли, стабілізувались, закріпились в живому усному мовленні» ще десь у XIV-XV ст. [11, с. 27], інші – час формування українських прізвищ пов'язують з початком з XVII або навіть XVIII ст. [6, с. 20]. Нарешті, існує твердження (на нашу думку, найпереконливіше і найближче до істини), що процес стабілізації українських прізвищ закінчився в основному в кінці XVIII – на початку XIX ст. [8, с. 79]. Як стверджує І. Д. Фаріон, дослідження антропонімної системи кінця XVIII – початку XIX ст. уможливило простежити ще живий ланцюг творення ідентифікаційних засобів особи і виявити стан антропонімної народної системи до моменту і в момент її адміністративно-юридичного нормування, що є дуже важливим для вивчення історії цих процесів [12, с. 4].

Учені-ономасти наголошують на важливості всебічної наукової кваліфікації прізвищевих складників антропонімікону, що уможливить створення загальнонаціонального словника прізвищ, відповідних атласів, які б давали уявлення про українську антропонімну систему в цілому та розкривали мовні особливості зазначеного класу.

Увагу дослідників привернули питання лексико-семантичної класифікації прізвищ (С. Роспанд, М. Л. Худаш, Ю. К. Редько, І. Д. Сухомлин, І. І. Ковалик,

П. П. Чучка). Вони дають підстави твердити, що лексика, яка називає людину в різному його мовному середовищі, певною мірою характеризує її і те середовище, в якому вона живе. Це дає змогу повністю відстежити той історичний період, з якого взято прізвищеві назви. Оскільки жанрово обмежені пам'ятки фіксують дуже мало назв даної семантичної групи, то прізвищеві назви інколи є єдиним підтвердженням існування цих семантичних груп у мові минулого. Проте питання лексико-семантичної класифікації прізвищ досі залишається дискусійним, оскільки вона спирається на різні критерії, що передбачає необхідність створення її універсальної моделі, яка б ураховувала специфіку цього лексичного класу тощо.

Висвітлення структурно-словотвірної проблематики прізвищ зосереджене у працях Г. Є. Бучко, Л. І. Гумецької, І. М. Железняк, Л. Т. Масенко, В. В. Німчука, С. Є. Панцьо, Ю. К. Редька, П. П. Чучки, І. А. Корнієнко, Ю. М. Новикова та багатьох ін. Як зазначає Н. Ю. Булава, у працях учені нерідко змішують принципи словотвірної аналізу антропооснов із принципами морфологічного аналізу, не розмежовуючи суфікси прізвищеві і непрізвищеві, визначають різну кількість актуальних способів творення прізвищ [1].

Перспективи антропоніміки виявляються і в можливостях та необхідності розвитку її в різних напрямках. Особливої уваги потребує вивчення регіональної антропонімії, її зв'язків з діалектологією. Розв'язуючи проблеми етимології, семантичних відношень між основами і похідними прізвищами, різних словотвірних типів антропонімів, іншомовних компонентів у складі українських прізвищ, учені вказують на безперервний зв'язок регіональної антропонімії із загальноукраїнською. Цей комплекс завдань можна розв'язати через детальний аналіз прізвищ усіх регіонів [5, с. 48]. Регіональному вивченню прізвищ присвячені дослідження вчених: О. Д. Неділько «Антропонімічна система Північної частини Лівобережної України» (1969), П. П. Чучка «Антропонімія Закарпаття» (1970), Л. В. Кракалія «Антропонімія Радянської Буковини» (1974), Т. Д. Космакова «Лінгвістичний аналіз антропонімів Правобережного Побужжя» (1980), В. Д. Познанська «Антропонімія південно-східної України» (1983), С. Є. Панцьо «Антропонімія Лемківщини» (1985), Г. Є. Бучко «Прізвища Бойківщини в період їх становлення і в наші дні» (1986), Л. О. Тарновецька «Становлення українських прізвищ Буковинського Подністров'я» (1990), Т. В. Марталого «Антропонімія Північного Степу України» (1997), Г. Д. Панчук «Антропонімія Опілля» (1999), Л. О. Кравченко «Антропонімія Лубенщини» (2002), С. В. Шеремета «Антропонімія Північної Тернопільщини» (2002), Н. І. Рувьова «Антропонімія Західного Поділля кінця XVIII–XX ст.» (2004), І. А. Корнієнко «Прізвища Дніпровського Припорожжя (граматична структура, морфемна структура, лексико-семантична база, походження)» (2004), Н. Ю. Булава «Сучасні українські прізвища північної Донеччини» (2005), Н. О. Свистун «Динаміка антропонімікону м. Тернополя XIX–XX ст.» (2006), Ю. Б. Бабій «Прізвища сучасної Середньої Наддніпрянщини» (2007), Ю. М. Новикова «Семантико-словотвірна структура прізвищ Центральної і Східної Донеччини» (2008), Р. М. Падалка «Динаміка прізвищ Слов'янського району Донецької області» (2009) та інші. Проте варто зазначити, що антропонімна система за регіонами досліджена нерівномірно. Вивчення антропонімного матеріалу зумовлене різноманітністю і специфікою, адже у великій мірі це залежить від регіону. Особливий інтерес для розвідки прізвищевих антропонімікону становлять мало-вивчені антропооснови.

На сьогоднішній день так, наприклад, частково досліджена антропонімія Поділля. Прізвища Західного Поділля представлено в роботі Н. І. Рувьової «Антропонімія Західного Поділля кінця XVIII–XX ст.» (2004). У дисертаційній роботі досліджено лексичну базу та словотвірну будову прізвищ кінця XVII – XX ст., визначено обсяг онімної та апелятивної лексики, відображеної в основах прізвищ Західного Поділля. Проаналізовано всі структурні варіанти церковно-християнських, давньослов'янських (комполітичних та відкомполітичних), відапелятивних імен чи пізніших прізвищ, а також апелятивних означень особи, які мотивували основу прізвищ досліджуваних антропонімів. На основі словотвірної-структурного аналізу встановлено основні способи утворення прізвищ – лексико-семантичний та морфологічний. Визначено продуктивність основних словотвірних моделей прізвищ Західного Поділля в синхронному та діахронічному аспектах [9]. Антропонімія Східного Поділля проаналізована в праці Ю. І. Фернос «Антропонімія Уманщини XVII – початку XXI ст.». Дисертація присвячена дослідженню лексичної бази, мотиваційних відношень і словотвірної будови прізвищевих назв та прізвищ Уманщини XVII початку XXI ст. Шляхом лексико-семантичного аналізу з'ясовано роль різних класів онімної та апелятивної лексики у формуванні прізвищ. У цьому аспекті визначено склад слів'янських і християнських імен та розкрито семантику апелятивів української мови, відображених в основах прізвищевих назв та прізвищ Уманщини. Визначено основні мотиваційно-номінаційні групи уманського антропонімікону XVII початку XXI ст.: патроніми (матроніми), патронімнопосесивні назви, локативні назви, квалітативи, ситуаційні назви та агенти [13].

Антропонімія Центрального Поділля ще не була об'єктом спеціального монографічного вивчення. Результати дослідження виявляють регіональну специфіку українського антропонімікону й певною мірою доповнюють висновки інших дослідників української ономастики щодо регіональних особливостей українських прізвищ, а також спільних рис, які об'єднують ці антропоніми в лексичну підсистему національної української мови. Саме тому комплексне та рівномірне вивчення антропонімії по всіх регіонах уможливить створення загальнонаціонального словника прізвищ, відповідних атласів, які дадуть уявлення про українську антропонімну систему в цілому та розкриють мовні особливості зазначеного класу.

Висновки. Багатогранність процесу історичного розвитку і становлення прізвищ, необхідність їх глибокого та всебічного аналізу зумовлює ціле розмаїття аспектів дослідження власне антропонімних одиниць: історико-генетичний, ономастичний, лексикографічний, дериваційно-морфологічний, аспект синхронії та діахронії, діалектно-регіональний та ін. Проте, незважаючи на велику кількість праць, присвячених вивченню антропонімії, досі не існує єдиної узгодженої системи дослідження. Для створення ономастичних словників необхідний цілісний підхід до вивчення прізвищ, адже це сприятиме розвитку національної антропонімії. Отримані результати можна буде застосовувати в дослідженнях з історії української мови, історичної морфеміки, дериватології, діалектології, лексикології, етнографії, історії та культури.

Вивчення складного історичного процесу становлення антропонімної системи дає змогу виокремити основні напрями: вивчення антропонімів на основі діалектних особливостей; дослідження прізвищ в історичному аспекті; визначення основних засобів творення прізвищ і класифікація за походженням; висвітлення шляхів і джерел творення прізвищ; аналіз лексико-семантичної

структури прізвищ та походження мотивувальної основи для їх творення; дослідження антропонімів як джерело вивчення складних мовних контактів; регіональне вивчення антропонімів.

Антропонім як елемент мови має безпосередній зв'язок з духовною культурою народу й сягає далекої історичної глибини. У власній назві закодована пам'ять століть, у ній закладена така велика інформація, яку сучасні методи дослідження ще не дозволяють виокремити повною мірою. Вилучаються лише окремі свідчення, які містяться в онімі, але вся сміливість історичної свідомості сучасними методами пізнається лише частково. Методи аналізу антропонімного і топонімного матеріалу значною мірою перейняли й розвинули вчені О. Ю. Карпенко, В. П. Шульгач, С. О. Вербич, І. В. Єфименко.

Одним із визначальних методів цих ономастів є метод глибокої етимологізації з дошукуванням праслов'янських коренів. Вони застосовують його в топоніміці уже кілька десятиліть, в останні роки перенесли його в антропоніміку, зокрема при вивченні антропонімів, що походять від слов'янських автохтонних імен. Цей метод дав несподівані позитивні результати, і тепер перед ним практично безмежне поле українського антропонімного матеріалу.

Перспективу дослідження прізвищ пов'язуємо з вивченням антропонімії Центрального Поділля, а саме прізвищ мешканців Тростянецького району Вінницької області, завдяки чому можна буде простежити процес формування антропонімної системи регіону, а також доповнити систему українського антропонімікону в цілому.

ЛІТЕРАТУРА

1. Булава Н. Ю. Словотвірні особливості сучасних українських прізвищ Північної Донеччини [Електронний ресурс] / Н. Ю. Булава. – Режим доступу: <http://karpenko.in.ua/wp-content/uploads/2013/02/Bulava1.pdf>
2. Дзира О. І. До історії вивчення української антропонімії / О. І. Дзира // Гілея. Історичні науки. Філософські науки. Політичні науки. – К.: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2013. – Вип. 72 (№5). – С. 13-20.
3. Железняк І. М. Світоглядний код слов'янської антропонімної лексики / І. М. Железняк // Актуальні питання антропоніміки : зб. матеріалів наук. читань пам'яті Ю. К. Редька. – К.: НАНУ, 2005. – С. 76 - 88.
4. Ільченко І. І. Антропонімія Нижньої Наддніпрянщини в її історичному розвитку (Надвеликолузький регіон) : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / І. І. Ільченко. – Дніпропетровськ, 2003. – 18 с.
5. Єрьоміна О. В. Лінгвістичні засади вивчення прізвищ української мови / О. В. Єрьоміна // Український смисл. – № 2. – 2012. – С. 47-53.
6. Медвідь-Пахомова С. М. Еволюція антропонімних формул у слов'янських мовах : монографія / С. М. Медвідь-Пахомова. – Ужгород : Ужгородський держ. ун-т, 1999. – 245 с.
7. Неділько О. Д. Про утворення українських прізвищ / О. Д. Неділько // Укр. мова і літ. в шк. – 1967. – № 9. – С. 19-26.
8. Редько Ю. К. Сучасні українські прізвища / Ю. К. Редько. – К.: Наук. думка, 1966. – 216 с.
9. Рувьова Н. І. Антропонімія Західного Поділля кінця XVIII–XX ст. : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Н. І. Рувьова. – Івано-Франківськ, 2004. – 352 с.
10. Сенів М. І. Українська антропонімія XIV–XVIII вв. (женские именованія) : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.02 / М. І. Сенів. – Ужгород, 1986. – 16 с.
11. Сухомлин І. Д. З історії українських прізвищ / І. Д. Сухомлин // Укр. мова і літ. в шк. – 1965. – № 4. – С. 24–28.
12. Фаріон І. Д. Антропонімна система Верхньої Наддніпрянщини кінця XVIII – поч. XIX ст. : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / І. Д. Фаріон. – Львів, 1996. – 20 с.
13. Фернос Ю. І. Антропонімія Уманщини XVII – XXI ст. : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Ю. І. Фернос. – К., 2008. – 20 с.
14. Худаш М. Л. З історії української антропонімії / М. Л. Худаш. – К.: Наук. думка, 1977. – 236 с.

REFERENCES

1. Bulava N. Word building features of modern Ukrainian surnames of Northern Donetsk region [electronic resource] / N. Bulava. – Mode of access: <http://karpenko.in.ua/wp-content/uploads/2013/02/Bulava1.pdf>
2. Dzyra O. I. The history of studying the anthroponymics of Ukraine / A. Dzyra // Gileia. Historical science. Philosophy. Political science. – K.: Publishing of Dragomanov University, 2013 – Vol. 72 (№5). – P. 13-20.
3. Zheleznyak I. Ideological code of Slavic anthroponymics language / I. Zheleznyak // Current Issues anthroponymics : coll. materials science readings memory Y. Redka. – K.: NANU, 2005. – P. 76-88.
4. Ilchenko I. The anthroponomy of the Lower Dnieper area in it's historical development : abstract. dis. ... candidate philology sciences : 10.02.01 / I. Ilchenko. – Dnipropetrovsk, 2003. – 18 p.
5. Eremina O. Linguistic principles study of Ukrainian surname / O. Eremina // Ukrainian sense. – № 2. – 2012. – P. 47-53.
6. Medvid-Pakhomova S. Evolution of the anthroponimics formulas in Slavic languages : monograph / S. Medvid-Pakhomova. – Uzhgorod : Uzhgorod State University, 1999. – 245 p.
7. Nedilko O. On the formation of Ukrainian surnames / O. Nedilko // Ukr. language and lit. in school. – 1967. – № 9. – P. 19-26.
8. Redko Y. Modern Ukrainian surnames / Y. Redko. – K.: Science opinion, 1966. – 216 p.
9. Rulova N. Anthroponyms of the Western Podillja during of the XVIII-XX centuries : abstract. dis. ... candidate. filol. sciences : 10.02.02 / N. Rulova. – Ivano-Frankivsk, 2004. – 352 p.
10. Senyv M. Ukrainian anthroponyms during XIV-XVIII centuries. (women names) : abstract. dis. ... candidate. filol. sciences : 10.02.02 / M. Senyv. – Uzhgorod, 1986. - 16 p.
11. Suhomlin I. History of Ukrainian surnames / I. Suhomlin // Ukr. language and lit. in school. – 1965. – № 4. – P. 24-28.
12. Farion I. Anthroponomy system of Verehnyia Naddnistryanshchyna during the period from late XVIII till early XIX centuries : abstract. dis. ... candidate. filol. sciences: 10.02.02 10.02.01 / I. Farion. – Lviv, 1996. – 20 p.
13. Fernos Y. Uman anthroponym during of the XVII - XXI century : abstract. dis. ... candidate philology sciences : 10.02.01 / Y. Fernos. – K., 2008. – 20 p.
14. Hudash M. History of Ukrainian anthroponym / M. Hudash. – K.: Science. view, 1977. – 236 p.

The main ways of studying Ukrainian surname system

K. O. Fartushnyak

Abstract. In the article the basic views on the history of the formation of surname system. Outlined the achievements of scientists onomastic and their main areas of research of names that have contributed to the development the anthroponym system of Ukrainian language.

Keywords: *Ukrainian language, anthroponym, anthroponimics, surname system, areas of study.*

Основные направления изучения системы украинских фамилий

Е. А. Фартушняк

Аннотация. В статье отражены основные взгляды на историю формирования системы фамилий. Определены основные направления исследования фамилий и достижения ученых-ономастов, которые изучали антропонимную систему украинского языка.

Ключевые слова: *украинский язык, антропоним, антропонимика, система фамилий, направления изучения.*